

© **Кадук Н. І.**

Кадук Н. І. – кандидат політичних наук, викладач Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

УДК: 329.001

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті аналізуються основні концепції переходу до демократії, їх загальні та особливі риси прояву на пострадянському просторі в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Ключові слова: демократія, пострадянський простір, інституціоналізація демократичних процедур, консолідована демократія, демократичний транзит.

В статті аналізуються основні концепції переходу к демократии, их общие и специфические черты проявления на постсоветском пространстве в исследованиях отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: демократия, постсоветское пространство, институционализация демократической процедуры, консолидированная демократия, демократический транзит.

In the article the basic conceptions of transition to democracy are analysed, as well as their general and specific traits on the post-Soviet space in researches of home and foreign scientists are considered.

Keywords: democracy, post-Soviet space, institutionalization of democratic procedure, consolidated democracy, democratic transit.

У сучасній політичній науці створено безліч концепцій, що розкривають механізми переходу до демократії. Лідером у цій галузі традиційно визнається західна політична наука, де осмислення процесів демократизації відбувається протягом достатньо тривалого часу.

Разом з тим, масштабні зміни, що відбулися на території колишнього СРСР і Східної Європи у 90-і роки ХХ ст. обумовили підвищену увагу дослідників до даної проблематики і на пострадянському просторі.

Значна кількість досліджень присвячена особливостям різних форм політичного процесу: модернізації, трансформації, транзиту тощо. Це роботи М. Аюпова, О. Бессонової, С. Володенкова, В. Горбатенка, Ю. Граніна, Б. Капустіна, В. Красильщикова, Ю. Нісевича, В. Федотової та ін.

Особлива увага приділяється процесу демократизації. Він досліджуються такими відомими вітчизняними та російськими вченими, як Г. Вайнштейн, П. Дуткевич, В. Єлізаров, І. Кузнецов, А. Мельвіль, С. Наумкіна, О. Фісун, О. Харитонова, А. Шириков, А. Юшкевич та ін.

На особливу увагу заслуговують спроби створення дослідниками синтетичних моделей демократизації, що узагальнюють варіанти побудови демократії в різних країнах. Одна з таких спроб належить російському досліднику А. Мельвілю. На його думку, у найбільш успішних випадках модель переходу до демократії була підкорена певній логіці дій і подій [1, с. 8].

Як правило, південно-європейські і латиноамериканські демократизації починалися зверху, тобто від правлячої еліти, яка складалася з реформаторів і консерваторів. Початок реформ супроводжувався попередньою «лібералізацією», що могла містити в собі поєднання політичних і соціальних змін – ослаблення цензури в ЗМІ, відновлення низки індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних в'язнів і т. д.

Реформатори, поступово проводячи реформи, намагалися протистояти консервативним силам режиму. Це призводило до зростання напруженості в суспільстві і загостренню конфліктів. Вирішення даного протиріччя відбувалося не як перемога однієї політичної сили над іншою, а як «оформлення особливого роду пакту між сторонами-суперниками, що встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації і певні гарантії для тих, що програли. Як приклад таких угод, можна навести пакт Манклоа в Іспанії, серію «круглих столів» в Угорщині та інші. Після цього відбувалися установчі вибори, за результатами яких до влади приходили не ті політики, що проводили реформи, а представники опозиції. Потім відбувалися «вибори розчарування», які передавали владу до рук вихідців із старих правлячих еліт, які в цілому не прагнули до реакційної реставрації старого режиму. Таким чином, відбувалася інституціоналізація демократичних процедур, яка стала основою для побудови в майбутньому консолідованої демократії.

У цій моделі враховується та обставина, що «демократичний транзит» зовсім необов'язково містить у собі процес переходу від встановлення формально демократичних інститутів і процедур до

власне демократичних результатів, тому в якості окремого етапу виділяється фаза консолідації демократії.

Іншою спробою побудови синтетичної моделі переходу від авторитаризму до демократії є модель, розроблена О. Г. Харитоновою. Запропонована автором модель містить у собі чотири основних стадії:

- лібералізація політичного життя, що передбачає інституціоналізацію громадянських свобод, контрольоване «часткове відкриття» режиму;
- демонтаж найбільш нежиттєздатних інститутів колишньої політичної системи;
- демократизація, що означає встановлення норм, процедур та інститутів демократичного режиму, основним критерієм якої прийнято вважати вільні вибори і консолідацію демократичної політичної системи;
- ресоціалізація громадян у нову систему [2, с. 73].

На думку О. Г. Харитонової, можна виділити дві схеми переходу до демократії – кооперативну і конкурентну. Кооперативна містить у собі поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму, акуратний і контрольований демонтаж низки омертвілих інститутів колишньої системи при раціональному відтворенні життєздатних старих і конституювання нових демократичних інститутів, ресоціалізацію населення. Ця модель є найбільш оптимальною; оскільки вона є результатом компромісу політичних сил.

Конкурентна схема обтяжується авторитарними синдромами. Вона складається з різкої лібералізації, розпаду колишньої політичної системи, спроби впровадження нових демократичних інститутів за будь-яку ціну, нерідко всупереч опору як зверху, так і знизу. Дана модель передбачає прискорену і поверхневу лібералізацію та швидке проведення демократичних виборів, у результаті яких від влади усувається стара еліта. Внаслідок слабкості нових інститутів можливі спроби реставрації недемократичного режиму.

Звичайно, наведені моделі демократизації не можуть бути визнані універсальними через те, що створити модель, яка б включала в себе всі можливі варіанти розвитку подій неможливо. Так, наприклад, модель А. Мельвіля орієнтована насамперед на успішний варіант демократизації. Крім того, латиноамериканська модель є більше стандартним випадком вирішення кризової моделі ситуації шляхом згоди еліт. Східноєвропейські моделі переходу від авторитарного режиму істотно відрізняються від латиноамериканських. Більш того, у різних посткомуністичних країнах процес демократизації має свої особливості. Так, якщо деякі країни (Угорщина, Польща і т. д.) дають нам приклади транзиту, які багато в чому відповідають класичним моделям, то інші (Югославія, Болгарія тощо) демонструють можливість альтернативного розвитку: тут відсутні багато «обов'язкових» умов та елементів «класичних» моделей, що обумовлює значні відхилення в результатах [3, с. 266].

Значний інтерес являє собою монографія О. Фісуна «Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації» [4], яка присвячена порівняльному дослідженню процесів розвитку демократії в широкій глобальній перспективі. У монографії аналізуються основні підходи і теоретичні конструкції дослідження демократичних трансформацій та їх альтернатив (теорії модернізації, демократичного транзиту, типології політичних режимів і «хвиль демократизації»). На основі аналізу закономірностей «четвертої хвилі» демократизації висувається гіпотеза про інверсійну природу пострадянських переходів до демократії і пропонується їх неопатримоніальна інтерпретація. Особлива увага приділяється новим альтернативним концепціям пояснення «кольорових революцій» на пострадянському просторі. На основі теорії світ-системного аналізу простежується динаміка циклів світової гегемонії і перспективи розвитку сучасної світ-системи.

У рамках відносно самостійного напрямку можна виділити роботи, які присвячені проблемам демократії в сучасному світі і методології її дослідження. Серед авторів, які зробили значний внесок у розробку теоретичних і практичних проблем демократії, слід згадати Н. Баранова, Г. Дилигенського, В. Коваленка, Ю. Красіна, Т. Лебедеву, А. Мадатова, В. Пантіна, О. Циганкова та ін.

М. Н. Грачов і А. С. Мадатов у монографії «Демократія: методологія дослідження, аналіз перспектив» [5] аналізують теоретико-методологічні проблеми дослідження феномена демократії з огляду на його просторово-часові і суб'єкт-об'єктні характеристики. Автори аналізують основні теоретичні концепції демократії і демократизації, зокрема, «теорію хвиль». Особливу увагу автори приділили питанням демократичного розвитку в умовах становлення інформаційного суспільства, сучасним концептуальним моделям «електронної демократії» і «електронного уряду».

Н. А. Баранов у монографії «Сучасна демократія: еволюційний підхід» [6] дослідив демократію з позиції еволюційного підходу, що базується на ідеях системно-еволюційної теорії Нікласа Лумана.

Автор роботи зробив акцент на внутрішньосистемну адаптацію, що є необхідною умовою існування та ефективного функціонування демократичної системи. На основі цього аналізу Н. А. Баранов розглянув характерні для демократії загальні сутнісні риси, які, трансформуючись, доповнюють її новими характеристиками, що призводять до нового змісту. Дослідник також проаналізував основні моделі і умови демократії, роль політичних інститутів і громадянського суспільства в демократичному процесі, політичний режим і форми політичної демократії, можливі загрози демократичному розвитку країн, прогнози відносно майбутнього демократії.

Наступний напрямок містить у собі численні публікації, що аналізують режимні трансформації на пострадянському просторі. Російський політичний режим аналізували В. Гельман, В. Кувалдін, В. Лапкін, А. Лібман, Н. Наливкіна та інші. Особливостям вітчизняного політичного режиму присвячені дослідження О. Бабкіної, О. Дергачова, О. Долженкова, А. Колодій, О. Куценка, Ю. Мацієвського, В. Полохала, М. Рябчука, О. Скрипнюка та ін.

Аналізу тенденцій розвитку інституціональної структури в умовах суспільства, що трансформується, присвятили свої роботи М. Анохін, В. Бортніков, О. Гаман-Голутвіна, Е. Головаха і Н. Паніна, Л. Гонюкова, А. Пойченко і В. Ребало.

Слід відзначити значну кількість дисертаційних досліджень, присвячених посткомуністичним трансформаціям, що демонструють підвищення наукового інтересу до даної проблематики. Так, у дисертаційному дослідженні О. Марчак «Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» [7] проаналізована практика демократичних транзитів «третьої хвилі» і виявлено, що обвали недемократичних режимів і спроби будівництва нових (як правило, запозичених) демократичних інститутів безпосередньо не пов'язані і тим більше не передбачають обов'язкову наявність і масове поширення в перехідному суспільстві будь-яких специфічних демократичних цінностей і орієнтацій.

Аналіз трансформаційних процесів у країнах СНД, Центральної та Східної Європи показав парадоксальну ситуацію – з одного боку, на перших етапах трансформаційного процесу оптимальною може бути авторитарна держава, а з іншого боку – повний перехід до демократії не можливий без ліквідації авторитарних тенденцій у державі. Зазначеною авторкою доведено, що невизначеність, будучи однією з основних сутнісних характеристик демократичного транзиту, відіграє значну роль у процесах переходу до демократії, обумовлюючи варіативність можливих шляхів політичних реформ у транзитних країнах.

Посткомуністичні трансформації в Росії досліджуються в дисертації Г. Агеєва «Трансформація політичної системи Російської Федерації в сучасних умовах» [8]. У роботі доведено, що характерною рисою політичної системи сучасної Росії є протікання процесу трансформації в рамках авторитарних методів управління. Така тенденція є закономірним наслідком історичного й культурного розвитку російського суспільства, особливістю менталітету російського народу. Дисертанткою обґрунтовується, що стійкість і стабільність політичної системи Росії ґрунтуються на авторитарному характері політичного режиму й державного управління. Зазначений автор доводить, що фактором деформації демократичної політичної системи сучасної Росії виступає авторитарний спосіб реалізації влади, що перекидає сутність демократичних інститутів і гальмує їхній розвиток.

Трансформаційні процеси в країнах Центральної Азії досліджуються в дисертації Е. Павлова «Трансформація політичних систем республік Центральної Азії в умовах глобалізації» [9]. У роботі запропонована теоретична модель політичної системи транзитних суспільств в умовах глобалізації, що дозволяє виявити «закритий» і «відкритий» типи політичних систем держав Центральної Азії. Охарактеризовано специфіку формування і функціонування політичних систем в «закритих» державах Центральної Азії (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан), що полягає в обмеженні впливу глобалізаційних процесів (зовнішнього середовища) і жорсткій ієрархії внутрішньополітичних акторів. Встановлено, що політичні системи в «відкритих» державах регіону (Казахстан і Киргизія) відрізняються більшим адаптивним потенціалом взаємодії із зовнішнім (глобальним) середовищем, розмаїттям політичних акторів і динамізмом їх структурування.

Цікавою також видається дисертація Л. Олійник «Політичні трансформації на пострадянському просторі» [10], в основу якої покладено порівняльний аналіз трансформаційних процесів у Російській Федерації, Україні і Республіці Молдова. Автор дійшов висновку, що політичні трансформації в Росії, в Україні і у Молдові являють собою суперечливий і багатоваріантний процес, головний зміст якого виражається в змінах політичної сфери, що призводять до встановлення якісного нового інституціонального дизайну.

Однією з характерних рис Росії, України і Молдови, які перебувають у широкому діапазоні

перехідних політичних режимів, є проведення багатопартійних виборів. Однак на певних стадіях перехідного періоду вони або урізують повноцінні права участі у зазначених виборах, або обмежують політичне змагання шляхом обмеження свобод громадян. Результатом цього є концентрація політичної влади у виконавчій гілці державного управління.

Головною «розвилкою» у долі демократичного транзиту Росії, України і Молдови стає не загальне епохально-декларативне «бути чи не бути» демократії, а якість цієї демократії: або розвиток політичного режиму і політичного процесу на зразок європейських стандартів, або «хронічно перехідний» стан, що у свою чергу може стати майже запереченням демократичних норм.

Демократичний транзит може бути успішно завершений лише в тому випадку, якщо політичний режим, що сформувався, здатний гарантувати відносну рівновагу між політичною системою й середовищем у відповідності до цивілізаційних, історико-культурних та геополітичних особливостей посткомуністичних суспільств.

Багатофакторність політичної трансформації спричиняє їх нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування демократичних і інших альтернативних тенденцій, що у свою чергу породжує в цих країнах гібридні політичні режими.

Як і в інших регіонах, у Росії, Україні та Молдові перехід до демократії є одним з варіантів політичних трансформацій. І тут проявляється загальна закономірність демократичних транзитів: успіх демократизації можливий лише при встановленні стійкого режиму консолідованої демократії, який, у свою чергу, має міцну соціально-економічну і соціокультурну основу.

Таким чином, можна констатувати, що науковим співтовариством пророблена ґрунтовна робота з вивчення політичних трансформаційних процесів. Однак у зв'язку з тим, що політичні трансформації мають свою специфіку в кожній конкретній країні, загальних положень для імплементації найбільш вдалих з них на інші національні ґрунти бути не може, тому, незважаючи на значні наукові напрацювання, ця проблема потребує подальших наукових розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования — 1998. — № 2 — С. 6-38.
2. Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 70-79.
3. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / [Под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. — М. : Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. — 304 с.
4. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. — Харьков: Константа, 2006. — 352 с.
5. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. — М. : АЛКИГАММА, 2004. — 129 с.
6. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. — СПб. : Балт. гос. техн. ун-т, 2007. — 208 с.
7. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. М. Марчак. — Одеса, 2007. — 17 с.
8. Агеев Г. В. Трансформация политической системы Российской Федерации в современных условиях: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Г. В. Агеев. — М., 2009. — 18 с.
9. Павлов Е. В. Трансформация политических систем республик Центральной Азии в условиях глобализации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / Е. В. Павлов. — Бишкек, 2008. — 22 с.
10. Олейник Л. Г. Политические трансформации на постсоветском пространстве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Л. Г. Олейник. — М., 2007. — 18 с.